

Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

Поява нової книжки відомого історика Я. С. Калакури є справді подією не лише в житті самого автора, а й для всіх тих, хто упродовж багатьох років навчалися й навчаються нині за його підручниками та навчальними посібниками з української історіографії, архівознавства та джерелознавства. Процес пізнання історичних джерел, їх осмислення та концептуальне узагальнення є доволі складним і тривалим у часі, а особливо в такі доленосні, а водночас суперечливі (з погляду суспільно-політичних та свідомісних трансформацій, що відбуваються в українському суспільстві) періоди. Я. С. Калакура упродовж останніх 20 років плідно працює в різних сферах історичного знання, адже вже на початку 1990-х років добре усвідомив істину, що перегукується з поетичним узагальненням Василя Симоненка: *«Тільки тим історія належить, // Хто сьогодні бореться й живе»*. Попередня радянська практика історіописання не стала перешкодою на шляху самоусвідомлення автором самого себе як українського історика, більше того, провідним кредо Ярослава Степановича став україноцентризм у його наукових пошукуваннях і буденній практиці.

Мені досить складно було приступити до написання цієї рецензії з декількох обставин, що ускладнювали практику підходу безстороннього спостерігача-рецензента, оскільки 18 років (вересень 1992 – 2010 рр.) моєї власної наукової й організаційно-методичної роботи пов'язані з інституційним становленням українознавства, розвитком його в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка й інших інституціях України та дискусіях навколо його предмета, об'єкта, освітнянської й наукових практик тощо. Окрім того, автор була причетна й до розробки теоретико-методологічних засад українознавства як науки та навчальної дисципліни, розробляла паспорт спеціальності 09.00.12 – українознавство (у 1998 р.), була співавтором при підготовці низки навчальних програм тощо. Тобто погляд «зсередини» завжди суб'єктивізує судження. Водночас поділяємо твердження М. Вебера про те, що будь-яке пізнання є судженням, тобто ціннісною оцінкою, а, отже, спробуємо подолати дніпровські «пороги» у пошуках наукової істини.

Нова книжка Я. С. Калакури «Українознавче дослідження: теорія і методологія» рекомендована до друку вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (далі – ННДІУВІ), де понад 12 років професор Я. С. Калакура працює за сумісництвом, а отже, й напрацювання, здійсненні науковцями Інституту, були пріоритетними для узагальнення в зазначеному науково-методичному посібнику.

Уже сама назва науково-методичного посібника «Українознавче дослідження: теорія та методологія» спрямовує читача на чітко окреслене коло актуалізованих проблем. Структура посібника відповідає логіці поставлених завдань. Із 8 розділів – 3 охоплюють теоретичні аспекти українознавчого дослідження: Р. 1. Наукове дослідження в системі українознавства; Р. 2. Науково-теоретичне та історичне підґрунтя українознавчого дослідження; Р. 3. Методологічні засади українознавчого пізнання. Решта розділів присвячена наукознавству та особливостям пізнання й практичного підходу до науково-дослідної роботи: вибору теми, роботи з джерелами etc., і спрямована для дослідників-початківців. У посібнику вміщені також Додатки (доповнюють уявлення молодого дослідника при підготовці списку літератури), предметний та іменний покажчики полегшують пошуки необхідної інформації.

На нашу думку, науково-методичний посібник «Українознавче дослідження: теорія та методологія» містить декілька різномірних меседжів для читача. Сутнісною складовою посібника є виклад теоретичних аспектів дослідницької роботи, доречні й актуальні практичні рекомендації з підготовки наукового дослідження для молодих науковців. Разом з тим текст побудований на прикладі опрацювання (підготовки) українознавчого дослідження, інструментом для здійснення якого виступає «українознавче пізнання». Автор намагається його витлумачити в двох вимірах: 1) власне

розуміння, що таке українознавче дослідження і його авторська інтерпретація; 2) осмислення загальних закономірностей становлення й розвитку теорії та методології українознавства в сучасній Україні (хоча за приклад взято виключно досвід ННДІУВІ).

Як правило, у Вступі автори спрямовують своїх читачів на характеристику об'єкта і предмета дослідження; мети та завдання. Ярослав Степанович так само пішов узвичаєним шляхом. На початку «Вступу» він зосередився на викладенні поняття українознавство, на нашу думку, це дещо ускладнило завдання автора й додало публіцистичності стилю. Так на С. 8 Я. С. Калакура «фундаторами українознавства» називає цілу когорту діячів української історії. Починаючи від Нестора Літописця, Володимира Великого і до сучасних українознавців, що само собою суперечить етапізації розвитку науки як такої (Звісно, якщо розглядати українознавство як науку). Як відомо, український історик Д. Дорошенко наголошував: «Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, – те, що ми звемо українознавством, припадають на самий кінець XVIII століття»¹. У подальшому у всіх трьох розділах, які мають теоретико-методологічний характер, ми спостерігаємо амбівалентний підхід до таких понять як «українознавство» й «українознавче дослідження», «українознавче пізнання».

Розглянемо перше поняття «українознавство», яке є визначальним для самого дослідника і для тих, кому спрямовано посібник. Отже, якими визначеннями терміну «українознавство» послуговується шановний Ярослав Степанович? «Українознавство» розглядається ним як «потужний інтелектуальний, ідейний і духовний чинник самоствердження українців, усвідомлення їх ідентичності, ефективний засіб збереження історичної пам'яті, осмислення національної ідеї, могутній фактор формування національно-державницької свідомості і високих моральних цінностей» (С. 8); «українознавство як особливо благородна галузь знань. Це цілісна наука пізнання (самопізнання) українського народу, його етногенезу, формування етнічної території, української державності в часовому і просторовому вимірах, яка має свої теоретичні та методологічні засади» (С. 9); «українознавство постало як цілісна інтегрована (виділено нами – **В.П.** Тут і далі, на нашу думку, є змішування понять «інтегрована й інтегративна») система знань» (С. 11, С.15); «наукова система» (С.19). Не вдаючись у деталі наукових дискусій, які ось уже понад 20 років точаться навколо поняття «українознавство», його сутнісного наповнення, зазначимо, що теоретична частина тільки б виграла, якби Я. С. Калакура наголосив, що за останні роки в науці склалося декілька підходів до цього поняття й окреслив сутність дискусій. Загалом вона зводиться до таких основних параметрів: *чи є українознавство галуззю науки, чи ні* (а, оскільки, метою функціонування будь-якої науки є отримання достовірного знання про об'єкт дослідження, то і дискусії точаться навколо визначення об'єкта і предмета українознавства). Дискусії ці розпочалися ще на початку 1990-х років, а нині можемо констатувати, що у визначенні предмета і об'єкта українознавства існує декілька підходів: один із них належить П.П. Кононенку і базується на органічній єдності відповідних центрів (згодом набули розвитку у компілятивних працях Л. Токаря). Доктор філософських наук В. С. Крисаченко ще у 1997 р. у передмові до хрестоматії «Українознавство: хрестоматія-посібник» дав визначення поняття «українознавство – синтетична наука про Україну як геополітичну реальність, чітко визначену з погляду природного, культурного, етнічного та інших вимірів як в біосферному, так і в цивілізаційному обширах»². Прихильником цього підходу є також авторка³. Ще один підхід зафіксований у посібнику «Українознавство», підготовле-

1. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С.26.

2. Крисаченко В.С. Україна в цивілізованому світі / Українознавство: хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.:Либідь, 1997. – С. 7.

3. Див.: Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи // Українознавство в системі вищої освіти. Зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 5-13.

ному працівниками Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка¹. У ньому об'єктом українознавства визначено *«реальний український світ, який творився і трансформувався упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації»*. І відповідно до об'єктного підходу розглядається і структура українознавства через складові: українськість, українська людина, українці, українство, Україна, український соціум, природа України, українська культура, окреслено виміри українського світу та взаємозв'язки з загальнолюдською цивілізацією. Значна частина науковців взагалі не визнають українознавства як окремої галузі наук або ототожнюють його з історичною наукою.

У розділі 1 *«Наукове дослідження в системі українознавства»* деякі підрозділи мають суто описовий характер. Це, зокрема, стосується підрозділу 3 *«ННДІУВІ та інші осередки українознавства, їхні найважливіші надбання»*. Я. С. Калакура висвітлює діяльність трьох українознавчих інституцій та їхні напрацювання в галузі українознавства за останні роки: ННДІУВІ, Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка та Інституту українознавства ім.І. П.Крип'якевича НАН України (Львів). Якщо перші дві інституції, які у 2000 р. постали з Інституту українознавства, що діяв у КНУ імені Тараса Шевченка, безпосередньо досліджували українознавство (зокрема, в Центрі українознавства упродовж 2000 – 2006 р. розроблялася спеціальна тема фундаментальних досліджень *«Дослідження проблем українознавства в системі сучасних загальносвітових тенденцій розвитку націєтворчих концепцій»* (№ 2000Б-010)), то Інститут українознавства ім. І. П.Крип'якевича НАН України досліджував історико-культурологічну та регіональну тематику, а його директор Я. Д. Ісаєвич мав особливий погляд на *«українознавство, україністику, українські студії»*. Мені видається, що представлення різних підходів, поглядів на проблему зовсім не применшує її значимості, а лише сприяє пошукові наукової істини, а так само спрямовує молодих дослідників не лише *«схилитися»* перед авторитетами в науці, а й сприяє формуванню вміння вести дискусію, відстоювати свою точку зору, більше того, стремління перевершити своїх учителів у розвитку науки. Тільки за таких умов в Україні буде формуватися конкурентне поле, яке дозволить бути успішними не лише одиницям – *«улюбленицям долі»*, а й усім тим, хто прагне цього.

Коли ретельно читаєш науково-методичний посібник, то відчуваєш деякий дискомфорт від того, про що автор пише і що насправді діється в цій галузі знання. Насправді за останні декілька років відбувається поступове звуження як дослідницького поля українознавства (і в КНУ імені Тараса Шевченка, і в ННДІУВІ, зокрема, ліквідовано спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій, звужено паспорт спеціальності (захисти здійснюються лише з філософських наук), керівництвом науковими темами призначаються некомпетентні в цій сфері науковці etc.), так і його інституційна розбудова.

Ще одна думка, яка стосується, мабуть, більше не самого посібника безпосередньо, а конкурентоздатності українознавчих досліджень у загальносвітовому гуманітарному дискурсі. Ми повинні не лише продукувати й утверджувати знання про самих себе, а й досліджувати подібні тенденції у своїх сусідів та й у світі загалом. Так от, на нашу думку, доречним було б у посібнику навести приклади дослідження *«россиеведения»* в самій Росії, бо маємо достеменно знати, що побудова *«Русского мира»* в Україні є лише наслідком тих процесів, які з *«високої науки»* переходять у практику.

Трапляються у посібнику і деякі, помічені нами, описки. Так, Михайло Возняк – відомий український літературознавець зазначений як В. Возняк (С. 17), Пантелеймон Куліш (як М. Куліш, С.11), у назві праці Д. Дорошенка (С.33) слід читати *«Розвиток науки українознавства»*, а не *«країнознавства»*.

Я. С. Калакура досить детально проаналізував дослідницькі напрямки та здобутки своїх колег з ННДІУВІ, проте, як не прикро мені про це писати, йому притаманне й некритичне ставлення до праць своїх колег. Так, Л. Токар є фахівцем із теорії й методології українознавства, з історії Київської держави (С.36), історії Української

¹ Див.: Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М.І.Обушного. – К., 2008. – С. 13-28.

революції (С. 39); М. Дробноход – доктор геолого-мінералогічних наук, професор, з історії Київської Русі (С. 36), а фізик М. Кононенко – фахівець з проблем українського козацтва, Запорозької Січі (С. 37) тощо.

Дивні почуття і роздуми викликає у мене підрозділ «Особистість українознавця». У його викладі простежується поєднання притаманного авторові «романтизму позаминулого століття» з «наївним ідеалізмом»; українськості з радянськістю як попередньою важливою буттєвою складовою більшості з тих, про кого так чи інакше згадує автор; намагання поєднати непоєднуване; записати до «збірного» («соборного») образу українознавця в один ряд Михайла Грушевського і Феофана Прокоповича; у той же час забути про Степана Рудницького, визначного українського географа, українознавця; не згадати Юрія Шевельова, без праць якого було немислиме визнання української мови у світовому науковому просторі. Уважно вчитуючись у цей розділ, приходиш до висновку, що Ярослав Степанович сутнісно й сам не визначився у коловороті понять «історичні дослідження – українознавчі дослідження», і не впевнився, чи може стати споруджений під керівництвом й при безпосередній участі П.П. Кононенка конструкт «українознавство» цілісною, інтегративною системою знань про Україну й українців, а запропонована методологія і методика широкою освітянською практикою, яка робить українську гуманітаристику конкурентоздатною у світовому науковому просторі. А головне – чи знайде він серед усіх тих імен, про кого пише, того уявного ідеалізованого українознавця, адже досягти бажаного абсолюту практично неможливо.

Дискутуємо ми з Я.С.Калакурою і з приводу періодизації українознавства. У посібнику «Українознавство» автор застосувала хронологічно-тематичний підхід до періодизації, тобто, виділивши 2 періоди в розвитку українознавства: *фактажевний* (накопичення знань про Україну й українців (від найдавніших часів до другої половини ХІХ ст.) і другий етап – *від появи перших концептуальних розробок про українознавство як науку та його інституювання в сучасній Україні*. Погоджуємося з Ярославом Степановичем про те, що це надто загальна періодизація, проте вона виходить із сутнісної характеристики розуміння українознавства як науки й освітньої практики.

Теорія систем і системного аналізу стверджує, що властивість цілісності пов'язана з метою, для виконання якої призначена система. А оцінка ступеня цілісності системи актуалізується при переході з одного стану в інший. У зв'язку з цим виникає подвійне ставлення до закономірності цілісності. Як відомо, будь-яка система завжди знаходиться між крайніми точками своєї умовної шкали: з одного боку, діє закономірність «прогресуючої факторизації», тобто прагнення системи до стану з усе більш незалежними елементами, а з іншого – «прогресуюча систематизація», тобто прагнення системи до зменшення самостійності елементів, тобто до більшої цілісності і знову ж таки – все залежить від певної мети. Отже, на нашу думку, готуючи зазначений посібник, Я.С. Калакура ставив собі за мету – значно розширити можливості інституціоналізації українознавства, його комунікативність та водночас дотримання ієрархічності як підсистеми у більш потужній системі. Вживаючи термін інтегративність щодо українознавства, також слід пам'ятати, що інтегративність не просто синонім цілісності, а й внутрішня ознака збереження цілісності системи. Оскільки інтегративними називають системоутворювальні, системозберігальні фактори, важливими серед яких є неоднорідність і суперечливість її елементів.

Валентина Піскун